

מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, כרך כ' עמ' 173-155
פני אדם: על תרומתם של האנתרופולוגים אריך בראואר ורפאל פטאי
לחקר האנתרופולוגיה של היהודים

אורית אבוהב* מכללת בית ברל

מבוא

כסטודנטים ל-ב.א. באוניברסיטה העברית, בתחילת שנות השבעים, למדנו קומץ שיעורים באנתרופולוגיה חברתית, במחלקה לסוציולוגיה שזה מכבר הוסיפה לשמה את התואר "אנתרופולוגיה חברתית". מורינו, שני ילידי הארץ שעשו תואר שלישי באנגליה, ושני עולים חדשים מארצות הברית – לא הפגישו אותנו עם חיבוריהם של אריך (עמנואל, "חירס") בראואר או עם רפאל פטאי בשנים הראשונות ללימודינו. בראואר נפטר ב - 1942 ועבודתו נקטעה באמצעה, ופטאי היגר בסוף שנות הארבעים לארצות הברית. כאנתרופולוגים, פרסומיהם ומחקריהם לא היו 'מנות בסיסיות' בתרמילו של הסטודנט הישראלי לאנתרופולוגיה. המורים לא הפנו אותנו לקריאת פרסומיהם, לא בשעורי המבוא לאנתרופולוגיה ולא בשעורים על עדות ישראל, אף שידעו שהסטודנטים לא יחמיצו הזדמנות כלשהי לקרוא חומר אקדמי הכתוב מימין לשמאל.

ככלל, לא הכרנו ספרים **בעברית** העוסקים ישירות באנתרופולוגיה, למרות שהללו עמדו על המדפים כבר מראשית המאה העשרים. סקירה של מה שנכתב כספרי מבוא לאנתרופולוגיה העלתה כי חלוץ כותבי ספרי המבוא בעברית היה יוסף קלוזנר בספרו *האדם הקדמון: יסודות האנתרופולוגיה*, חיבור בשלושה כרכים שנכתב בורשה בשנים 1899 – 1900¹. במועד סמוך, תירגם דוד פרישמן, גם כן בורשה, את ספרו של יוליוס ליפרט "תולדות השלמת האדם"² (גם הוא ספר מעין מבוא לאנתרופולוגיה הסוקר את תולדות האנושות. ספר זה תורגם לאנגלית על ידי ג'ורג' פיטר מרדוק כשלושים שנה מאוחר יותר³. בשנות השלושים והארבעים יצאו לאור ספרי מבוא לאנתרופולוגיה של אהרן זאב אשכולי ושל רפאל פטאי, שניהם מחבריהם של פרסומים שעסקו גם באנתרופולוגיה של היהודים. כאמור, ניתן היה למצוא ספרים בעברית, אף שלא היו מוכרים למרבית הסטודנטים. חוקרים אנתרופולוגים בארץ ישראל היו בנמצא, וכוונתי בעיקר לבראואר ופטאי, אולם האנתרופולוגיה של ראשית שנות השבעים ואילך לא התבססה על עבודתם. במאמר זה אנסה לעמוד על ייחודם של שני החוקרים, להציבם בתוך הקשר הזמן שבו חיו ופעלו, ולהצביע על מקומם בתולדות האנתרופולוגיה הישראלית.

* תודתי למכון אשכול שליד המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית על תמיכתו במחקר.

¹ ראה: י. קלוזנר, *האדם הקדמון: יסודות האנתרופולוגיה*, תושיה, ורשה 1899-1900.
² ראה: י. ליפרט, *תולדות השלמת האדם*, בתרגום דוד פרישמן, אחיאסף, ורשה 1895.

³ J. Lippert *The Evolution of Culture*, Translated and Edited by George Peter Murdock, London, Geore Allen and Unwin, 1931.

אדגיש כאן כי האנתרופולוגיה שאני מבקשת להתייחס אליה היא אנתרופולוגיה של חוקרים יהודים ושל נחקרים יהודים. אני מוציאה מכלל הדיון חוקרים לא יהודים שערכו מחקרים על לא-יהודים, כגון חוקרים נוצרים כדוגמת גרנקויסט שמחקרה על הכפר הפלסטיני ארטס הוא ידוע ביותר⁴, או פלסטינים שחקרו פלסטינים, כדוגמת כנען⁵.

הגבלת הדיון לאנתרופולוגיה של היהודים באה לגדור גבולות מפורשים הן לפרק הזמן שאליו אני מתייחסת והן לנושאי המחקרים. ניתן היה לקבוע פריודיזציה חלופית לתקופה הנדונה. למשל, יש הרואים בנוסעים-החוקרים האירופים בארץ ישראל במאה התשע עשרה את ראשוני האתנוגרפים⁶, או כאלו המתייחסים לאנתרופולוגיה היהודית מחוץ לגבולות הטריטוריה הא"י⁷. אחרים מכילים בין ראשוני האנתרופולוגים את מי שעסקו בכך באופן חובבני – לא מצד איכות העבודה אלא מצד ההכשרה הפרופסיונלית – כגון יצחק בן צבי⁸ או א. ז. אשכלי⁹. תחמת הדיון לאנתרופולוגיה של חוקרים אנתרופולוגים מקצועיים המוצעת פה, מקבלת חיזוק מפטאי עצמו שצייד בזכות הפרופסיונליזציה במחקר וכתב: "זה כבר עברו הימים, שבהם כל [...]מסייר שבילה זמן מה בתוך עם זר, יכול היה להיחשב למעשיר את אוצר הידיעות האתנולוגיות"¹⁰.

בנוסף לדיון על הזמן והמקום, יש מקום להתייחסות גם להגדרות השונות של הדיסציפלינות כפי שנתפסו אז, על יד השחקנים הראשיים בזירת המחקר, וכפי שמוגדרים גבולותיהן היום. אתנולוגיה, פולקלור ואנתרופולוגיה הן דיסציפלינות אחיות הקשורות לזהויות הפרופסיונאליות של בראואר ושל פטאי. פטאי היה מודע לאבחנות שהיו מקובלות בזמנו בין שלושתן, ואף הקדיש לדיון בכך שני מאמרים. האחד, פתח את החוברת הראשונה בכרך הראשון של כתב העת שיסד, "עדות", ומיקומו מעיד על החשיבות שהעניק לעיסוק בהבדלים שבין הדיסציפלינות, בזיקתן ליהדות. במאמר הוא משרטט את מאפייני כל אחת מהן, אך מעיר כי אין הצדקה להציב ביניהן גבולות קשוחים: "ברור יהיה גם זה, ששני המדעים, האתנולוגיה או האנתרופולוגיה התרבותית מכאן, והפולקלור מכאן, מטפלים מבחינות ידועות באותם הנושאים... ואולם תיחומים כאלה אינם יכולים להניח את הדעת, שהרי המין האנושי אינו מורכב משתי קבוצת אדם מנוגדות...¹¹ פטאי עצמו תרם תרומה משמעותית לכולם. בתחילת דרכו נטה יותר לעיסוק בתרבות עממית ופולקלור, מאוחר יותר התוודע גם לאנתרופולוגיה האמריקאית וקיבל ממנה השראה לעבודתו, ועל כך ארחיב בהמשך. התעניינותו המחקרית הרב גונית ותרומתו לדיסציפלינות הללו מצאו גם ביטוי בקובץ מיוחד שנערך לכבודו: "שדי תרומות"¹².

⁴ H. Granqist, *Marriage Conditions in a Palestinian Village*, Helsingfors: Akademische Buchhandlung 1934.

⁵ T. Canaan, "Mohammadan Saints and Sanctuaries in Palestine", *Journal of the Palestine Oriental Society*, 4:1-84. 1924.

⁶ כדוגמת ד. רבינוביץ בספרו *אנתרופולוגיה והפלסטינים*, המרכז לחקר החברה הערבית, רעננה, 1998.

⁷ M. Zborowski and E. Herzog, *Life is With People: The Culture of the Shtetl*, New York, Schocken, [orig.1952] 1966.

⁸ למשל, במאמרו של י. בצלאל, "כתבי יצחק בן צבי על יהדות-המזרח, פעמים, 25: 123-145, 1985.

⁹ כך למשל, א. ז. אשכלי, *ישראל – פרקי אתנולוגיה*, ידיעת העם, יסודות, תרצ"ח.

¹⁰ ר. פטאי, "סקירת ספרות", *עדות*, ב (ג-ד): 297, 1947.

¹¹ ר. פטאי, "הפולקלור והאתנולוגיה של עם ישראל: בעיות ותפקידים", *עדות*, א(א), 3-4, 1945.

גם בעבודתו של בראואר, שהגדיר עצמו כאתנולוג, ניתן למצוא שילוב של הדיסציפלינות. הוא היה רב גוני בעיסוקיו: איסוף חפצי יודאיקה וחפצים בשימוש בחיי יומיום, תיעוד ביטויים לשוניים, אמונות, מבנה חברתי וניהול חיי חולין וקודש, ואף תיאור פיזי של הנחקרים ובצילומם. מנקודת ראות עכשווית, קו התיחום בין הדיסציפלינות של פולקלור ואתנולוגיה הוא מטושטש ממילא, הנושאים מעורבים זה בזה ומבחינה זו בראואר ופטאי היו חלוצי השילוב העתיד לבוא. לסיכום התרומה המשמעותית של השניים לחקר הפולקלור היהודי הארץ ישראלי, הקדישו גלית חזן-רוקם ועלי יסיף מאמר מקיף¹³.

על רקע הדיון דלעיל, בו הצגתי בקצרה כיצד נתפסו תחומי החפיפה והשוני בין הדיסציפלינות הללו על ידי בראואר ופטאי, אפנה לבדיקת תרומתם לאנתרופולוגיה של היהודים בצעדיה הראשונים בארץ ישראל. בסקירת אני נסמכת על חיבוריהם של פטאי ובראואר, בפרסומיהם המדעיים וגם בכתביהם האישיים, תזכירים ומכתבים. איתרתי את יומנו האישי של בראואר, מהשנים 1928-1936, כתוב גרמנית¹⁴ וכן מסמכים המצויים בארכיון האוניברסיטה העברית. מדן בן-עמוס למדתי על דרכו המחקרית של פטאי בהרצאה שנשא בכנס של פולקלור בירושלים ביוני 1998. לו ניתנה לי האפשרות לראינם כדרכה של המתודה האנתרופולוגית, ובאמצעות הראיון לעמוד על הביוגרפיה המקצועית והאישית, הייתי מנסה לבדוק מה הדחף שהניע אותם לעסוק באתנולוגיה, ואיך העיסוק באנתרופולוגיה השפיע על הבניית זהותם האישית והמקצועית.

בראואר, פטאי וניצני האנתרופולוגיה של היהודים

אפתח בשאלה כפולה: מה הביא את בראואר ופטאי לזירת האנתרופולוגיה היהודית, ומה, מצד שני, מנע מהם להמשיך ולכבב בה? ניתן לראות בבראואר ובפטאי חלוצים, בודדים במועדם, אך לא מעצבי התשתית לאנתרופולוגיה הישראלית. וזאת משום שבעבודתם לא הניחו את אבן הפינה לתהליך של בניית מסורת מדעית אנתרופולוגית. פעילותם צצה וכעבור מספר שנים דעכה, ואולי משום כך היו השניים עלומים בעת שהחלה האנתרופולוגיה להתבסס באוניברסיטאות, ואף היום אין הם מוכרים לסטודנטים. בדרכם היה עליהם לצלוח משוכות ומהמורות רבות, וגם כאשר החלו לסלול את הדרך, כשלו בהובלת שיירות של חוקרים ומורים לאנתרופולוגיה אחריהם.

לכך מספר גורמים:

הקושי הראשון שעמד בפני ביסוס הדיסציפלינה והשמירה על רציפותה, נבע מהגדרתה העמומה, הנזילה והשנויה במחלוקת של "אנתרופולוגיה". כפי שנאמר, קווי ההשקה בינה לבין דיסציפלינות

¹² V.D. Sanua, (ed.) *Fields of Offerings: Studies in Honor of Raphael Patai*, NJ: Crambury, 1983.

¹³ G. Hasan-Rokem and E. Yassif, "Jewish Folkloristics in Israel: Directions and Goals" *דברי הקונגרס היהודי העולמי העשירי למדעי היהדות*, חטיבה ד' כרך שני, ירושלים, 1990, 33-62.

¹⁴ כ"י V1943, המחלקה לכתבי יד בספריה הלאומית.

סמוכות לא שורטטו תמיד באותו מרחב. באירופה, שעל מורשתה האקדמית גדלו בראואר ופטאי. באמצע המאה הי"ט, הופרדו האנתרופולוגיה והאנתרופולוגיה. חקר התרבות נשאר ענינה של האנתרופולוגיה – המקבילה לאנתרופולוגיה חברתית ותרבותית ופולקלור של היום, ואילו חקר הגזע נשאר לאנתרופולוגיה - המושג המקביל כיום הוא אנתרופולוגיה פיזית הכוללת גם גנטיקה של אוכלוסיות. דיון בהגדרות אלה בראשיתם של מדעים אלה בישראל ניתן למצוא, כאמור, אצל פטאי (ר' הערות 10 ו- 11), אצל מורהו דב העללער¹⁵ וכן אצל ש. נ. אייזנשטדט¹⁶, ד. וילנר¹⁷, וא. מולר-לנצט¹⁸.

קושי שני, שקשור בראשון, הוא העיסוק הרב גוני שכלל גם "פני אדם" שמשמעותו מחקר באנתרופולוגיה פיזית וגם עיסוק ב"בני אדם" משמעותו מחקר באנתרופולוגיה חברתית ותרבותית. העיסוק בשוני הפיזי בין בני אדם, היה עשוי להוביל לדיון בגזע היהודי, שהוא תחום בעייתי אשר, מסיבות שונות, לא התגבשה בו מסורת מחקרית מבוססת ועל כך ארחיב בהמשך.¹⁹ משוכה נוספת, היתה סדר העדיפויות לפיתוח התחומים השונים באוניברסיטה העברית בשנים הראשונות לקיומה, שלא העמיד את האנתרופולוגיה בראש מעייניו ודחק אותה, פעם אחר פעם, לעמדת המתנה. ולבסוף, מותו בטרם עת של בראואר, והחלטתו של פטאי לא להישאר בא"י אלא להגר לארה"ב הם שסגרו את חלון ההזדמנויות להקים קתדרה לאנתרופולוגיה בישראל לפני שנות השבעים.

הן בראואר והן פטאי ניסחו בבהירות את דמותה הרצויה של האנתרופולוגיה היהודית בארץ ישראל. הם נדרשו להגיש דיווחים ותזכירים לקרנות המחקר שתמכו בהם ובדיווחים אלה ניסחו את חזונם. דרך נוספת ללמוד על אופיה של האנתרופולוגיה בעיניהם היא באמצעות ספריהם, מאמריהם וסוג הפעילות שהיו מעורבים בה. פעילותו וחזונו האנתרופולוגיים של בראואר, אם היו מוצאים ממשיכים, עשויים היו להתפתח לכיוון של **אנתרופולוגיה ארבעת השדות**, אם כי מסיבות שאעמוד עליהם בהמשך, היתה זו דרך ללא מוצא. אנתרופולוגיה זו, המקובלת באנתרופולוגיה האמריקאית, כוללת בתוכה ארבעה כיווני מחקר – ארכיאולוגיה, בלשנות, אנתרופולוגיה פיזית וחברתית-תרבותית. ואילו מן המודל של פטאי עשויה היתה לצמוח **אנתרופולוגיה חברתית תרבותית**, וכזו אכן השתרשה בישראל מאוחר יותר.

במקביל לדיון על תרומתם לאנתרופולוגיה, כפי שנתפסה אז והיום, ברור שיש להם מקום של כבוד בהנחת היסודות לאסכולה מחקרית בפולקלור יהודי בארץ ישראל. במאמר זה לא אדון בהם מנקודת ראות של חקר הפולקלור, אך ראויה להבלטה העובדה שמחקרים רבים בתחום זה נערכו בא"י עוד לפני בראואר ופטאי וגם ברציפות אחריהם. לעומת זאת, לאחר שבראואר ופטאי ירדו מהזירה, האנתרופולוגיה הישראלית היתה נתונה במצב של "חביון" בשנות החמישים, כמושגו של

¹⁵ ד. הלר (העללער), "חובת האתנוגרפיה והפולקלור היהודי בכלל ובארץ הקודש בפרט", מאסף ציון, תר"פ, 73-93.
¹⁶ ראה מאמרו: ש.נ. אייזנשטדט, "האנתרופולוגיה החברתית, עיון, 1(ד): 286-306, 1949.
¹⁷ במאמרה: ד. וילנר, "הערות על תחומה של האנתרופולוגיה ועל כמה מגישותיה לבעיה של קליטת הגירה, מגמות, 2: 86-92, 1956.

¹⁸ ראה, א. מולר-לנצט, "שימור המורשת האתנוגרפית" בתוך א. זמר (עורך), *אתנוגרפיה יהודית במוזיאון*, ירושלים: משרד החינוך ואיקו"ם, 1993.

¹⁹ דיון על כך בהרצאה בכנס של האגודה האנתרופולוגית האמריקאית, סן פרנסיסקו, 2000. E. Goldberg and O. Abuhav, *Physical Anthropology in Hebrew Zionist Writings*.

פרויד. כלומר, שלב ביניים של העדר פעילות (מינית) בין הפעילות המאפיינת את מצב הילדות לבין הפעילות המחודשת בהתבגרות. בתקופה זו היתה הפעילות האנתרופולוגית חבויה ומצומצמת למדי ונוכחותם של אנתרופולוגים כמעט שלא הורגשה. בשנות השישים הגיעה עת התחייה המחודשת, שבעקבותיה חדרו לימודי האנתרופולוגיה לאוניברסיטת תל אביב עם הקמתה של המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, ולאוניברסיטה העברית בראשית שנות השבעים, עם הכללתה של האנתרופולוגיה החברתית בתוך המחלקה לסוציולוגיה. מאז התרחבה והתפתחה הדיסציפלינה, אף שאין לה מעמד ארגוני עצמאי, אלא היא משולבת בסוציולוגיה.²⁰ האנתרופולוגיה הישראלית, אם כן, התאפיינה בשנותיה הראשונות בהעדר רציפות ובאי התגבשותה של מסורת מדעית המתפתחת בהדרגה. היא לא נבנתה נדבך על נדבך שכל אחד מותר את רישומו, לכלל מבנה ההופך למסורת מדעית וקהילית חוקרים, מורים ותלמידים, בניגוד לדיסציפלינות אחרות כמו היסטוריה או יהדות.

אריך בראואר (1895 – 1942) (ERICH BRAUER).

יליד יוני 1895 בברלין, למד בה, בפרייבורג ובלייפציג את מה שקרוי בפיו "מדע האתנולוגיה החדש", מפייהם של פון-לושן (שהיה גם מורו של רופין), גרוס ושטומה, בין השאר. הוא התעניין במיוחד באתנולוגיה האפריקאית. ב-1923 הוענק לו תואר דוקטור על מחקר עיוני שנושאו דת ההרר של דרום אפריקה, שפורסם בלייפציג ב-1925.²¹ הוא התעניין במיוחד במפגש בין "הלבנים לבין הילידים" בדרום אפריקה, והתכוון לכתובת עבודה גדולה על מנהגי חניכת נערות בדרום מזרח אפריקה.

בנעוריו השתייך בחרותו לחוג צעירים ברלינאיים שבאו ממשפחות יהודיות מתבוללות יחסית וגילו עניין בציונות ובארץ ישראל. על חוג זה נמנה גם גרשם שלום, שהיה לו לחבר קרוב.²² שלום מזכיר בזיכרונותיו את השוטטות המשותפת שלהם ברחובות ברלין בשעה שהיו חברים בתנועת יהודה הצעיר ואת כתב העת המשותף שחיברו בשנים 1915 - 1916, "המשקפיים בכחול לבן". ממנו יצאו לאור שלושה גיליונות, שבהם "שפכנו את ליבנו על המלחמה והמצב בנוער הציוני ונגד בלבול הלבבות ששרר במחנה הציוני בעטייה של המלחמה."²³ אף שהעיתון נתקבל ביחס של לעג והתנגדות, הוא זכה דווקא להתעניינותו של בובר שאף זימן את עורכיו לשוחח על עימם בביתו.

נראה כי קיימת זיקה בין נוסח האנתרופולוגיה של בראואר וגישתו התיאורטית, לבין חזונו האנתרופולוגי ומקומה של האנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית ובארץ ישראל כדיסציפלינה אקדמית מוכרת. בעת לימודיו בגרמניה היה נתון להשפעת האסכולה הידועה בשם חוגי התרבות.

²⁰ סקירה מקיפה על כך, ראה במבוא לאנתולוגיה של אנתרופולוגיה ישראלית, אבוהב ואחרים (עורכים), ישראל: אנתרופולוגיה מקומית, תל אביב: צירקובר, 1998.

²¹ עותק מעבודת הדוקטורט העניק בראואר לידידו גרשם שלום והוא מצוי בספרייתו אשר בספרייה הלאומית. עליו כתב הקדשה (בצרפתית) בה הביע את תקוותו, "לימים טובים יותר".

Brauer, *Züge aus der Religion der Herero. Ein Beitrag zur Hamitenfrage*. Institut der Völkerkunde. Erste Reihe: Ethnographie und Ethnologie. R. Voigtländers Verlag, Leipzig, 1925.

²² בחליפת המכתבים בין שלום לבין אמו הם מזכירים מספר פעמים את אריך ואחותו גרטה בראואר וכן את אמם.

שלום הפקיד חלק מספרייתו בבית בראואר כשיצא ללימודיו בשוויץ. ג. שלום, *גרשום שלום ואמו, מכתבים 1917* – 1946, תל אביב: שוקן, 1998.

²³ ג. שלום מספר על כך בזיכרונותיו, *מברלין לירושלים*, תל אביב: עם עובד, 1982.

(KULTURKRIESE)²⁴. מושג בסיסי בגישה זו הוא "מרכז תרבותי", שמשמעו קומפלקס תרבותי ממנו נפוצים פריטי תרבות והשפעתו הולכת ומתפשטת במעגלים קונצנטריים והוא בעל מאפיינים ייחודיים. ככל שמתרחקים ממרכז תרבותי אחד לכוון מרכז תרבותי אחר הולכת ונחלשת השפעתו של הראשון ומתגברת השפעת האחר. גישה זו הניחה את קיומה של דיפוזיה תרבותית מחברה לחברה והיא היתה נפוצה ומקובלת בארה"ב בשנות השלושים. לנוסח האירופי של גישת חוגי התרבות היה מעמד שולי באתנולוגיה האירופית, אף שחשיבותה עלתה מעט עם חדירתה לארה"ב במזוודתו האינטלקטואלית של קלייד קלקהון. קלקהון שהה באירופה ובה נחשף לרעיונותיו של פאטר שמידט הגרמני ממעצבי חוגי התרבות. אולם, גם בארה"ב לא קנתה לה גישה זו אחיזה של ממש.

בראואר לא היה תיאורטיקן, וכשנשאל על ידי פטאי לאיזו אסכולה הוא משייך עצמו, ענה כי הוא מתבסס על עובדות ורק הן מעניינות אותו. עם זאת, בדרך בה ראה את האתנולוגיה, ניתן לזהות את עקבותיה של אסכולת חוגי התרבות בכך שהבליט את חשיבותן של ההשפעות ההדדיות בין תרבויות.

בהיבט הממשי של עשיית עבודת השדה, העמיד בראואר במרכז חזונו האתנולוגי את מחקר היהודים בארץ ישראל, ובמוקדו את חקר עדות המזרח. שאיפתו היתה שכל עדה תזכה למונוגרפיה משלה, כשלעצמה תוצר של מחקר מעמיק ושיטתי שיקיף את כל היבטי החיים. לשיטתו, על בסיס המונוגרפיות השונות ניתן יהיה לערוך עבודה השוואתית. לפעילות בשדה יש להקדים עבודה עיונית, שמקורותיה "הספרות העתית" (כלשונו – הכוונה לעיתונות ולכתבי עת), ודיווחיהם של נוסעים שסיירו בעבר במחוזותיהם של היהודים בחוף לארץ. את הנחקרים יש לראיין בביתם או בבית החוקר, תוך מאמץ להבין את דעותיהם ומנהגיהם בהקשרם, כניסוחו של בראואר: "בסביבתם הטבעית". הוא גם עמד על הקשרים בין מנהגיהם של היהודים לבין מנהגי החברה הלא יהודית בה הם חיו. "השיטה האתנולוגית חוקרת את העם החי בחינותיו, כולל מנהגים יהודים ואלו ששאלו משכניהם הלא יהודים".²⁵

בראואר העדיף את המחקר על עדות ישראל בארץ ישראל, על פני מחקרים בארצות מוצאם של הקבוצות היהודיות, ונימוקיו: "בתימן החוקר נתון בידי של האימאם שיאפשר לו לראות רק מה שהוא רוצה להראות לו. יהודים אינם חופשים לדבר כרצונם, ופה הם משוחררים יותר וידברו ללא עיכובים, אפשר גם לאסוף ידיעות מנשים, שבתימן המינים מופרדים זה מזה בהקפדה. כמו כן אפשר לחקור יהודים מכל חלקי תימן, ובכלל זה ממחוזות שאדם אירופי עוד לא דרך בהם כגון צעדה".²⁶

על הטענה שהושמעה כלפיו, כי התיאור המדוקדק של כל חלק של קהילה בנפרד מפריע לקורא לראות את התמונה השלמה של העדה, השיב בראואר כי קיימת זהות בסיסית בקווים

²⁴ גישה זו מתוארת בהרחבה בספרו של ר. פטאי, *מבוא לאנתרופולוגיה*, תל אביב: יבנה והמכון הארץ ישראלי לפולקלור ואתנולוגיה, 1947.

²⁵ עמדתו זו מובעת בתזכיר *בדבר הקמת אוסף אתנולוגי יהודי, 1938*, (חובר בגרמנית, תורגם על ידי עודד מסר), גנזך האוניברסיטה העברית, תיק בראואר, שם.²⁶

התרבותיים המצויים בנוסחאות שונות בין יהודי תימן או כורדיסטן, וכי קיים הצורך הדחוף בסקירה תחומית של "שבטים" יהודים שלמים.

במקביל, העמיד בראואר את איסוף החפצים האתנולוגיים בעדיפות גבוהה. הוא הקדיש חלק נכבד ממרצו לאיתור חפצים ולרכישתם, ועמדתו לגבי חשיבותם היא בלתי מתפשרת: "בבתי הנכאת יש פריטים [יהודיים] שיש להם ערך אמנותי ובמרכזם כלי קודש וכד'". לעומת זאת, חסרים באוספים המוזיאליים חפצים יומיומיים, כגון כלי אוכל, כלי עבודה ומלבושים, "אוסף שיש לו ערך תרבותי היסטורי, " בהיותם "כלים המעידים על האופי היהודי, ועל היהודי כמות שהוא."²⁷

ירושלים, בעיניו, היא מיקרוקוסמוס של העולם היהודי. נוכחותם של יהודים שמוצאם מקהילות שונות (מזרחיות רובן ככולן, תוך התעלמות מהאשכנזים של מאה שערים או מספרדים ותיקים), נתפשה בעיניו כהזדמנות בלתי חוזרת לחקור את כל הגלובוס כאן, קרוב לבית. למרות שלא ציין זאת במפורש, אפשר להניח שגם המפגש בין התרבויות השונות, ובראש וראשונה עם קסם המזרח, הצית את סקרנותו. בראואר הדגיש את הצורך במחקרי הצלה, בשימור ההולך ונעלם לעיניו. תהליכי חילון, המואצים בלחץ תהליכים פוליטיים, ודחיקתו של הישן מסכנים את הישמרותן וקיומן של תופעות תרבותיות. לטקסטים לא דאג, באשר בהיותם טקסטים הם יישמרו, אך המנהגים והחפצים היומיומיים ישתנו במהירה וייעלמו. לכן ראה בראואר הכרח דחוף להקים מוזיאון אתנולוגי.

המפגש הראשון של בראואר עם ארץ ישראל היה ב - 1925, עת יצא בשליחות המוזיאון לפולקלור בלייפציג לאסוף חפצים אתנולוגיים של הישוב הערבי. בראואר היה בתחילת דרכו גרפיקאי, ויתכן שנבחר למשימה בו בשל כישוריו האומנותיים²⁸. כישורים אלה והידע שלו באמנות יבואו לידי ביטוי מאוחר יותר, כשיאצור מספר תערוכות: תערוכה אתנוגרפית מאוסף חפציו וצילומיו, ותערוכות בנושאי האישה בתמונות, פיטר ברויגל ודירר במועדון האוניברסיטה העברית.

לאחר שסיים ביקור זה שב בראואר לגרמניה וב - 1927 חזר לירושלים, והחל עבודת שדה על יהודי בוכרה. לאחר שנתיים, שינה את שדה מחקרו ופנה למחקר על התימנים בירושלים. ב - 1929 זכה בפרס פאלמר היוקרתי על מחקרו זה וב - 1931 חזר לברלין ושם שקד על הוצאת ספרו על יהודי תימן, שהתפרסם ב - 1934 בשפה הגרמנית, בתמיכת הממשלה בגרמניה הנאצית ובעזרת קרנות מנדלזון וניימן²⁹. ב - 1932 הוצע לו לשמש כמרצה באוניברסיטת ברלין, אך המו"מ על הצעה זו הופסק בשל הנסיבות הפוליטיות בגרמניה אשר מנעו ממנו להמשיך בה את פעולתו המדעית.

מאז שהשתקע בראשית שנות השלושים בתל אביב, ואחר כך בירושלים, לא חדל להפציר בהנהלת האוניברסיטה העברית לכלול את המחקר וההוראה של אתנולוגיה ואתנולוגיה יהודית

²⁷ ש.ס.

²⁸ הוא אייר את העיתון "משקפיים בכחול לבן", את יומנו ליווה בשרטוטים ורישומים והיה צייר חובב פורה.

²⁹ E. Brauer, *Ethnologie der Jemenitischen Juden*, Heidelberg: Kulturgeschichte Reihe, Bd. 7, 1934.

במערכת האקדמית שלה, ולהציע את עצמו כמועמד להוראה ולמחקר³⁰ שמו עלה מדי פעם כמועמד לנהל מכון או מוזיאון, אך מסיבות שאעמוד עליהן בהמשך יוזמות אלה התמוססו. קרנות המחקר המעטות שהשיג, אפשרו לו לקיים את פעילותו המחקרית השוטפת.

במרץ 1934 פנה בראואר לאוניברסיטה העברית בבקשה לקבל כסף מהקרן לחוקרים פליטי גרמניה, אולם נתקל בסירוב. בינואר 1935 פנה שוב לקנצלר האוניברסיטה, מאגנס, לקבל הקצבה למחקר³¹ ובאותה שנה חיפשה האוניברסיטה מועמדים לתפקיד מנהל מכון מחקר אתנוגרפי. הוצעו שני מועמדים יהודים ממוצא גרמני: אריך בראואר, ואוטו סמסון שעבד במוזיאון האתנולוגי בהמבורג ועסק באתנולוגיה של המזרח הרחוק, בראואר נבחר אך המכון לא הוקם.

גם ועדה שהוקמה מטעם האוניברסיטה ב-1935 כדי לדון בנושא האתנולוגיה בראשותו של רופין וחבריה היו אדלר, שלום, מאיר וקבנר, מצאה כי האתנולוגיה היא מקצוע חשוב לחקירה, ובעיקר אתנולוגיה של תושבי ארץ ישראל. אריך בראואר, שכבר היו מאחוריו מחקרים אתנולוגיים מעמיקים ובעלי מוניטין על התימנים והכורדים, היה המועמד המועדף על חבריה, והיא ייעצה לסנט להמשיך בהליך גיוסו לתפקיד.

ב-1937 עלתה שוב לדיון שאלת המכון הארכיאולוגי והאתנולוגי בתוך האוניברסיטה, ומוזכרת דווקא מועמדותו של סמסון לנהלו. במקביל ניסתה האוניברסיטה לגייס תקציבים נוספים להעסקתו של בראואר במחקר. הוחלט לתמוך בבראואר לשנתיים נוספות, לאור הערכת מפעלו.

ב-1938 חיבר בראואר תזכיר מפורט, שבו יזם להקים מוזיאון אתנוגרפי שיהיה מבוסס על אוסף החפצים התימניים של שוקן. גם פה, בולטת תרומתו לפולקלור יהודי, והראיה לחשיבות עבודתו המחקרית היא ברלבנטיות שבה. בשנת 2000 הוצגה במוזיאון תערוכה על יהודי תימן "יהודי תימן – אלפיים שנות תרבות ומסורת". ובה היו פריטים מהאוסף שהוא יזם. מהאוסף הוא פרי עבודתו של קארל ראטינס, גרמני, לא יהודי, גיאוגרף במקצועו, ששהה מספר פעמים בדרום ערב בין השנים 1928 ל-1935. ערב מלחמת העולם השנייה, רכש ש.ז. שוקן חלק מאוסף זה והשאילו למוזיאון בצלאל, ביוזמתם של הדסה קלברי מייסדת "שני" (ארגון שקדם ל"ויצו" בהקמת מפעלים של מלאכת-יד) ובראואר. שאר האוסף נמצאת בהמבורג, במוזיאון לאתנוגרפיה.³² כשנדרש להביע דעתו על מקומו ומיקומו של האוסף שהגיע לא"י מגרמניה, כתב בראואר כי ראוי שהאוסף ייצג את חיי היומיום של קהילה יהודית חיה, ולא יציגה רק כקהילה דתית על חפצי היודאיקה שהיו ברשותה. הוא הציע את בצלאל כאתר למיקום המוזיאון האתנוגרפי, עצתו נתקבלה ועם הקמת מוזיאון ישראל ב-1965 עבר האוסף מבצלאל למוזיאון. חפצים אתנוגרפיים שרכש בראואר וחלק קטן מאוסף צילומיו נמצא שם היום.

³⁰ למשל, מכתבו אל ש. גינצבורג, המזכיר הראשי של האוניברסיטה העברית מ-8.3.1934, מכתבו אל א"ל מאיר מ-28.3.1934, מכתבו אל המזכיר הראשי מ-12.10.36, גנוך האוניברסיטה העברית.

³¹ א. בראואר, דו"ח על חקירות בשדה האתנולוגיה, 1935, גנוך האוניברסיטה העברית, תיק בראואר.

ב- 1940 הודיעה האוניברסיטה רשמית על סיום עבודתו של בראואר כחבר מחקר, ודרשה למסור לידיה את אוסף החפצים האתנוגרפיים שרכש בכספיה, מאחר שלא הצליחה לגייס עוד כספים להעסיקו כעמית מחקר. כתגובה, פנה בראואר לשוקן, שכיהן אז כיושב ראש ועד הפועל של האוניברסיטה העברית, במכתב ובו התרעם על החלטת האוניברסיטה וכתב: "סיום החקירות האתנולוגיות באוניברסיטה העברית הוא מכה הפוגעת יותר במדע היהודי מאשר בי, ולא אפסיק לבאר ולהוכיח לאנשי האוניברסיטה ולקהל היהודי הרחב את חשיבות החקירות האתנולוגיות בין עדות המזרח... אני הכנסתי שיטה חדשה למדעי היהדות, ולמדתי את החובה לחקור את העם החי. וכל איש ואיש יודע שזו השעה האחרונה לאסוף את החומר ההולך וכלה..."³³ בידיעתו כי אין בא"י מי שיתמוך בו, חיפש בראואר תמיכה מבחוץ:

"העצה הממשית שרציתי למסרה לכבודו לפני נסיעתו לאמריקה היא להתקשר עם פרופ' פרנץ בואז ולספר לו על עבודתי בשדה האתנולוגיה היהודית על ידי האוניברסיטה. העבודה מתחלקת לשלושה חלקים: א) חקירת עדות המזרח לדרך חייהם ומנהגיהם. ב) אוסף החפצים של עדות המזרח כגרעין ליסוד מוזיאון אתנולוגי יהודי. ג) חקירות אנתרופולוגיות. אני חושב שפרופ' בואז יודע את החשיבות של חקירות אלה. והוא יודע גם כן שאין עדיין הרבה אנשים היכולים להעריך את חשיבותן. כזה הוא הגורל של כל מדע חדש"³⁴. בנימה דרמטית זו הוא נימק את בקשתו לגייס כסף מיהודי אמריקה כדי שיוכל להמשיך ולעבוד באוניברסיטה.

עניין מיוחד במינו גילה בראואר בצילום ובמדידות נחקריו, לגבי דידו אנתרופולוגיה פיזית היא ה"אנתרופולוגיה" וכאנתרופולוג, התמסר לצילומי פני אדם. הוא צילם למעלה מאלף וארבע מאות צילומים³⁵. מבחר מצילומיו נשלחו לתערוכת צילומים שסדרו יהודי ברלין ב - 1938. למעלה ממאה צילומים אנתרופולוגיים של יהודי המזרח הוצגו בתערוכה שאצר במועדון האוניברסיטה ביוזמת המכון למדעי המזרח ב - 1939. אוסף הצילומים כלל גם תמונות של יהודי רודוס, וכן צילומים של יהודי פקיעין.

בראואר לא ראה צורך לנסח הצדקה מדעית לעריכת הצילומים והמדידות, שעבורו היא מובנת מאליה. רמיזה לכוונתו בפעילות זו ניתן למצוא בהערותו באחד הדוחות, כי בהשוואה של צילומים של ילדה יהודיה כורדית עם ילדה יהודיה גרמנית אנו למדים "מה רב המרחק בין שבטי העם היהודי"³⁶. על האופן שבו תפש בראואר את המרחק הנרמז ארחיב בהמשך. בדו"חות שחיבר הצביע על הקשיים שבביצוע הצילומים ועל הצורך בשכנוע הנחקרים להצטלם. הוא דיווח כי הנחקרים תוהים מהי תכלית הצילומים, ומוזרה להם העובדה שאינם נדרשים לשלם עבורם. עיקר הקושי הוא בצילום נשים וזקנים, אשר נוטים לייחס למצלמה כוחות מאגיים המופעלים בעת הצילום.

בעיני המתבונן כעבור כשבעים שנה, עשויה עצם פעילותו האנתרופולוגית של בראואר והתקופה בה נעשתה לעורר תמיהות, אך ראוי להדגיש כי בהקשר האנתרופולוגי של שנות השלושים,

³² ראה, קטלוג תערוכה על יהודי תימן שהוצגה במוזיאון ישראל ובה הוצגו גם חפצים שרכש בראואר. קטלוג התערוכה נכתב על ידי א. מוצ'בסקי-שנפר, *יהודי תימן: אלפיים שנות תרבות ומסורת*, ירושלים, מוזיאון ישראל, 2000. וכן, ספציפית על אוסף רייטנס, ראה מולר-לנצט, "עגיל מן הכובע של הכלה התימנית", *הארץ*, 19.5.2000. ³³ א. בראואר לש.ז. שוקן, 4.10.1940, גנוז האוניברסיטה העברית, תיק בראואר. שם. ³⁴

³⁵ בראואר, דו"ח, 1938. ³⁶ בראואר קיבל תמיכה מהקרן לתמיכה ביהודים פליטי גרמניה באוניברסיטה העברית בשנים 1935 - 1939, ולה היה מחויב בהגשת דו"ח רבע שנתי, *חקירות בשדה האתנולוגיה על ידי האוניברסיטה העברית*. הערה זו נמצאת בדו"ח ששי, 1938. גנוז האוניברסיטה העברית, תיק בראואר.

פעילות זו היתה מובנת מאליה. כיצד יתכן שיהודי יוצא גרמניה צילם פני אדם יהודים משלוש זוויות: מהצדודית, מלפנים ומראה כללי, הצהיר על תוכניותיו למדוד גולגולות ונתונים גופניים אחרים של נחקריו, ואף שלח מבחר מצילומים אלה לגרמניה ב – 1938? החיבורים הבלתי אפשריים כביכול יתבהרו על ידי האופן שבו נתפש הגזע באנתרופולוגיה הגרמנית בסוף המאה התשע עשרה והעשורים הראשונים של המאה העשרים. תפישות אלה היו כר הצמיחה לתפישות המאוחרות יותר. במיוחד הכוונה לזיקה שבין יהדות לבין גזע. לאחרונה צץ דיון מחודש בסוגיית הקשר שבין יהדות לבין גזע.³⁷ להבהרה מדוע העיסוק של בראואר בשאלת הייצוג הפיזי של נחקריו לא היתה זרה לזמנו, אסתטיקת בדו"ח ועדת הרטוג, המעיד על דמותה של האנתרופולוגיה של היהודים באותה תקופה, אשר גם בה פני אדם ומידותיו נתפשים כפן "טבעי" של ייחודו ומהותו.

דו"ח ועדת הרטוג³⁸ הוא מסקנות של ועדה שהקים חבר הנאמנים של האוניברסיטה העברית לבדיקת פעילותה, בעקבות אי הנחת של אינשטיין מהמתרחש בין כתליה. חבריה היו: סיר פיליפ הרטוג, לואיס גינצבורג ורדקליף סלאמן. הרקע של סלאמן מבהיר אולי את עמדת הוועדה בנושא האנתרופולוגיה. סלאמן היה יהודי בריטי, רופא ובקטריולוג, מומחה למחלות נגיפיות ולגנטיקה של תפוחי אדמה, שהתעניין בגנטיקה של היהודים. הוא שרת כרופא בצבא הבריטי במלחמת העולם הראשונה במזרח, היטיב להכיר את הארץ ואת יושביה והתעניינות אף הביאה אותו למסקנות גנטיות מרחיקות לכת על יהודי תימן (הוא הטיל ספק ביהדותם). אחותו ברנדה, אנתרופולוגית בעצמה, היתה נשואה לאנתרופולוג האוכספורדי זליגמן, איתו הרבתה האוניברסיטה להתייעץ בנושאים אנתרופולוגיים.

המלצות הוועדה היו כדלקמן: (בתרגום שלי, א.א.).

סעיף 280

מוצע על ידינו שאנתרופולוגיה של היהודים תילמד באוניברסיטה. זה שנים רבות מחזיק אחד מחברי הוועדה, [סאלאמאן] בדעה, שאין מקום מתאים מאשר ירושלים. ההזדמנות היא חד פעמית. בשטח שגודלו מספר מיילים רבועים ישנם יהודים כמעט מכל הסוגים המוכרים. כאן ניתן בקלות למצוא, בין השאר, בוכרים, בגדים, תימנים, ספרדים, אשכנזים, קראים ויהודי קווקז, בכמות כזו המאפשרת לערוך סקר סטטיסטי ראוי. בנוסף לכך, יש בא"י קבוצות גזעים קרובות, כגון הערבים והשומרונים, שלא רק שהם ראויים לחקירה בנפרד, אלא שזיקתם לקבוצות של יהודים היא בעלת חשיבות עליונה. כמו כן יש לציין את העבודה רבת הערך של ד"ר רנה יונוביץ על קבוצות דם אצל יהודים ושומרונים.

סעיף 281.

³⁷ למשל, עפרון הדן בתרומתם של רופאים יהודים לשאלת מהותו של הגזע היהודי, J. Efron, *Defenders of the Race: Jewish Doctors and Race Science in Fin-de-Siecle Europe*, New Haven: Yale University Press, 1993.

או גילמן, שעוסק בייצוגיו של הגוף היהודי והקשר שלו לאנטישמיות.

S. Gilman, *Jewish Self-Hatred: Anti-Semitism and the Hidden Language of the Jews*, Baltimore: The John Hopkins University Press, 1986.

³⁸ *Report of the Survey Committee of the Hebrew University of Jerusalem*, 1934

על הוועדה ראה גם ז. רוזנקרנץ, "מרכז רוחני נעלה או בית שורץ מקקים? מעורבותו של אלברט איינשטיין בענייני האוניברסיטה העברית, 1919 – 1935, בתוך ש. כ"ץ ומ. הד (עורכים), *תולדות האוניברסיטה העברית בירושלים: שורשים והתחלות*, ירושלים, מאגנס, 1998, 386-396.

סוג המחקר שעולה בדעתנו יהיה: I מדידות פיזיות; II צילומים; III בדיקת קבוצות דם; IV מחקר גנטי של תורשת תווי פנים ותכונות פיזיות.

[...]

282. למרות שהיססנו להמליץ על פתיחתן של מחלקות חדשות בגלל מצבה הכספי הקשה של האוניברסיטה, אף אחת לא תביא תועלת רבה כל כך בהוצאות כה מזעריות. אנו בדעה שבהוצאות בסדר גודל של 600 לירות, למשך שלוש או ארבע שנים, נוכל לספק גוף ידע בעל ערך עבור אנתרופולוגים מרחבי העולם ומקווים כי תיקרה ההזדמנות להגשים את הפרוייקט המתוכנן. הצעתנו היא לצרף את המחלקה לחטיבה הסוציולוגית של המכון למדעי היהדות".

האנתרופולוגיה הפיזית של היהודים התפתחה בתחילת המאה העשרים כדיסציפלינה חדשה ונהנתה מיוקרתו של מדע הרפואה. ההשענות על הסמכות המדעית של הרפואה אפשרה להשתמש בה לצורכי אבחנות בהקשרים שונים שנדרשו לתפישת היהודים כקטגוריה גזעית. מדע הגזע היהודי היה ליברלי באוריינטציה שלו. הוא לא תמך בעליונות היהודים וגם לא היה מהותני בצורה קיצונית. בין מנסחיו שררה ההבנה, שמאפיינים גזעיים משתנים עם הזמן כתוצאה מאינטראקציה עם הסביבה. ומכאן, שיש לחקור את הפיזי ביחסי הגומלין ובזיקה שלו להיסטורי ולחברתי. לא כל ניסיון לאפיין יהודים במונחים ביולוגיים עמד על בסיס נוקשה של קריטריון אחד בלבד. בדיונים השונים הושוו יהודים ללא יהודים על פי מספר קריטריונים והובלט המאחד על פני המבדיל.

האינטלקטואלים הציוניים, כדוגמת פינסקר, שעניינם בגזע נבע מחיפוש אחר מקורות להצדקת הציונות מעבר לצידוק הפוליטי והאנטישמיות, פנו לקבלת חיזוקים ממדעי היהדות. מדעי היהדות היו עדיפים על פני הסתמכות על מדע מתהווה ושנוי במחלוקת כמדע האנתרופולוגי. במקביל, הארכיאולוגיה של ארץ ישראל התבססה וצמחה, אך למרות ריבוי המחקרים שתכליתם חיפוש שורשים, היתה התעלמות כמעט מוחלטת משרידים אנתרופולוגים פיזיים. ובאשר להיסטוריונים של היהודים, הם כלל לא נזקקו לאנתרופולוגיה הגזע כדי לבסס את טיעוניהם. ההיסטוריה היהודית רוויה בתכנים המאחדים את היהודים כעם, ואין צורך בחיפוש בסיס גזעי משותף.

מי שעסקו באנתרופולוגיה פיזית של יהודים, לקחו בחשבון את חשיבות המקור ההיסטורי הכתוב להבנת תופעות גנטיות. מדעני הגזע היהודי ראו בהם מרכיב מכריע בעבודתם וההיסטוריה נקראה להסבר תופעות גנטיות ושינויים במאפייני היהודים. השימוש בהיסטוריה הביא לערעור קשיחותן של הקטגוריות הביולוגיות ופתיחתן לסיווג על פי קטגוריות תרבותיות. טענות גזעיות עשויות לקרב יהודים או להרחיק אותם משכניהם הגויים, לקשור קבוצות יהודים בין לבין עצמן תוך הצבעה על דמיון או להפרידן באמצעות השוני. ומכאן לא רחוקה הדרך לכך שאבחנות גזעיות והבדלים פיזיונומיים יובילו לדירוגן של קבוצות יהודיות בין לבין עצמן, כמו למשל הצבת היהודים האשכנזים מבחינת היכולת הגופנית או המנטאלית מעל המזרחיים.

במונוגרפיות שלו על יהודי תימן וכורדיסטן ציין בראואר שידוע לו על קיומן של מדידות אנתרופומורפיות של יהודי תימן וכורדיסטן, אולם הוא לא ביצע מדידות כאלו. בדיון שלו על פרשנות הממצאים הללו, הצטרף למחלוקת על המקור הגזעי שלהם. עם רקע כשלו, ברור שהיה

לו עניין כלשהו בגזע, אך זה לא הפך למוקד העיקרי של עבודתו האקדמית. ולמרות שבראואר בדק היבטים פיזיים ותרבותיים על אותם יחידים וקבוצות, הוא לא עשה את הקישור בין שתי הקטגוריות הללו.

בראואר לא היה זאב בודד בשדה המחקר הפיזי של היהודים. בשנים שהוא ביצע בירושלים צילומים והתכוון לערוך מדידות, הרצה ארתור רופין על הסוציולוגיה של היהודים באוניברסיטה העברית.³⁹ סדרת הרצאותיו נפתחה בדיון באנתרופולוגיה הפיזית של היהודים. בביוגרפיה שלו סיפר רופין כי בצעירותו נתקל בספרות אנטישמית שסיווגה יהודים ונוצרים על פי מאפייניהם הפיזיים.⁴⁰ הוא שאל מספרות זו כמה מושגי יסוד, הנשמעים גזענים למדי לאוזני היום, אך עם זאת היתה לו אבחנה רגישה ומעודכנת לנושא של אופי לאומי. לשיטתו, אופי לאומי של קבוצה איננו תופעה נצחית ובלתי משתנה, אלא תולדת תהליכים היסטוריים קודמים, ולפיכך הוא בר שינוי, כשם שגזעים לעולם משתנים. הוא אף התכוון לצאת למחקר אתנוגרפי בקרב יהודי הודו וסין בקיץ 1936, שלא מומש כי נקרא להתייעצות דחופה בלונדון בנושאי הפעילות הציונית שלו. למרות שעיסוקו באנתרופולוגיה הגזעית של היהודים היה זניח בהשוואה לעיסוקיו האחרים, הוא היה אז בין הבודדים שעסקו בה.

לסיכום, תרומתו של בראואר, שהעיד על עצמו באזני גויטיין שהוא "יהיה האתנולוג של עם ישראל – גם אם עם ישראל איננו רוצה בכך",⁴¹ היתה בעריכת עבודת שדה מעמיקה ודקדקנית על שתי קבוצות של עולים שחיו בירושלים - התימנים והכורדים, ובפרסום ממצאיהם בספרים ובמספר מאמרים. גם לחפצים האתנולוגיים שרכש היה ערך מחקרי, וחלוציותו היתה בהנחת היסוד לאנתרופולוגית ארבעת השדות בנוסח האירופי של שנות העשרים והשלושים, שכאמור לא התפתחה בסופו של דבר. אריך בראואר נפטר ממחלה בן 47. סיבת המוות לא ידועה לי, אולם ידוע כי היה גיבן, נמוך קומה מאד, וחלש גופנית.⁴²

רפאל פטאי (1910 – 1996) (REPHAEL PATAI)

כאשר "האתנולוג של עם ישראל" נפטר ב-1942, היה רפאל פטאי, כפי שהעיד על עצמו, ה"סטודנט היחיד לאתנולוגיה בארץ". פטאי, יליד 1910, הוסמך לרבנות בבודפשט ושם גם קיבל את הדוקטורט הראשון שלו על משורר איטלקי יהודי ישראל ברכיה פונטנלה בתוך המחלקה לשפות שמיות וספרותן. הוא היה תלמידם של דב ברנרד הלר ושל גולדציהר. כעבור שנתיים, ב-1936, קיבל דוקטורט שני מטעם האוניברסיטה העברית על עבודתו ההשוואתית בנושא המים במקורות היהודיים, בהדרכתו של קליין.⁴³ באותה תקופה הוא התעניין במיוחד בפולקלור יהודי המזרח ואף פרסם מספר מאמרים בכתבי עת ועיתונים הנוגעים בנושא. פטאי כתב עשרות כתבות, מאמרים וביקורות בעברית, הונגרית, גרמנית ואנגלית במגוון של תחומים, בספרות עברית, בפולקלור, במקרא בשירה עברית. בשנים אלה הוא פיתח ועיצב את גישתו הפולקלוריסטית

³⁹ שיעוריו של א. רופין נערכו ויצאו כספר, *הסוציולוגיה של היהודים*, מהד' ראשונה, כרך 1, תל אביב: שטיבל, 1934.

⁴⁰ א. רופין, *פרקי חיי*, תל אביב, עם עובד, 1968.

⁴¹ כך דיווח גויטיין בהספד שנשא לזכרו של בראואר, "על אריך בראואר ז"ל", בתוך י. ישעיהו וא. צדוק (עורכים), *שבת תימן*, מתימן לציון.

⁴² R. Patai, "Erich Brauer", *International Directory of Anthropologists*,

New York: Gerland

Publishing, 77-78.

⁴³ ראה, ר. פטאי, *המים*, מחקר לידיעת הארץ ולפולקלור ארצישאלי בתקופות המקרא והמשנה, תל אביב: דביר.

להיסטוריה המיקראית ויותר מאוחר ליהדות בכלל.⁴⁴ ב-1942 ביקש להתקבל כחוקר בתחום הפולקלור באוניברסיטה העברית ומוסדות אחרים כדי לקבל משרה בהוראה ובמחקר כאנתרופולוג. האוניברסיטה העברית העניקה לו תקציב לסידור קטלוגים במדעי היהדות ובידיעת הארץ. ב-1945 קיבל את פרס ורבורג במדעי היהדות להמשיך את מחקרו, ואילו חלק הארי מתקציבי המחקר באו לו ממימון עצמי, מעזרת בני משפחה, וממשרות שנשא כגון משרת מזכיר הטכניון ומשרת מורה לעברית באוניברסיטה.

בניסיונותיו לשכנע את מאגנס ואת הנהלת האוניברסיטה בדבר הנחיצות שבחקירה אתנולוגית בעדות ישראל – במזרח או בכלל – ניסח פטאי את ה"אני מאמין" האנתרופולוגי שלו בשני תזכירים שחיבר.⁴⁵ במסמכים אלו הוא שרטט את הדמות האידיאלית של מונוגרפיה על עדה בישראל. לדעתו האנתרולוגיה צריכה לתאר את: "המצב החולף, את התרבות החומרית והרוחנית, את המבנה החברתי של הקבוצה האנושית". "בפרקים הראשונים יש לתאר את הסביבה, ואת תולדות הישוב היהודי המקומי". "אחר כך יש להקדיש את תשומת הלב לטיפוסים הפיסיים של בני העדה כמו כן להיבטים של לשון, תרבות חומרית, כלים, מלבושים רהיטים וכד', מבנה המשפחה, טקסים אמונות ועוד."

באותה שנה, 1944, ייסד בתמיכת ידידים ובני משפחה⁴⁶ את כתב העת "עדות", שהיה הפרסום העיקרי של המכון הארץ ישראלי לפולקלור ואתנולוגיה. "עדות" הופיע במשך שלוש שנים, עד 1947. המכון הוציא לאור את ספרו של פטאי "מבוא לאנתרופולוגיה" ואת ספרו של בראואר "יהודי כורדיסטן" בעברית.

בשבועות האחרונים של שנת 1946 נודע לפטאי כי האוניברסיטה העברית מתכוונת להקים פקולטה למדעי החברה. הוא חש כי זוהי הזדמנות חד פעמית להכניס אנתרופולוגיה (או אתנולוגיה) כאחד מתחומי ההוראה. מייד חיבר למאגנס תזכיר בדבר החשיבות של הדבר, בו תאר את מקום הכבוד שיש לאנתרופולוגיה במספר אוניברסיטאות ידועות שם בעולם דובר האנגלית. והמליץ כי תוקם מחלקה לאנתרופולוגיה בתוך הפקולטה למדעי החברה, כדי שמבחינה מתודולוגית ייוצגו בה כל אופני המחקר, שהרי אנתרופולוגיה בעיניו, היא שוות ערך לדיסציפלינות האחרות במדעי החברה. הוא סבר גם שכדי שהיצע הקורסים בתחום הסוציולוגיה של היהודים, יהיה מלא, עליה לכלול גם אתנולוגיה יהודית. לחיזוק דבריו, גייס את ראש המחלקה לאנתרופולוגיה באוניברסיטת ברקלי, לואי (Lowie), לתאר במסמך את מקומה של האנתרופולוגיה באוניברסיטה שלו, שם היא נלמדת כחוג עצמאי. בחוג יש עשרה פרופסורים חברי סגל והיא גם משמשת כלימודי מכינה והשלמה לדיסציפלינות אחרות.⁴⁷ בעוד שזהותו הפרופסיונלית של פטאי בראשית דרכו היתה כחוקר פולקלור, עם הזמן הוא התוודע לאנתרופולוגיה האמריקאית, האנתרופולוגיה של גישת ארבעת השדות. הדמות שהיה מקורב

44

⁴⁵ האחד על הצורך בחקר "האנתרופולוגיה הסוציאלית של היהודים", ב-1943, והשני ב-1944 בדבר "חקירה אתנולוגית בעדות ישראל במזרח". שניהם מצויים בתיק פטאי בגנזך האוניברסיטה העברית.

⁴⁶ רפאל היה בנו של יוסף פטאי, עסקן ציוני בעל קשרים בא"י ובחו"ל. אחיו של רפאל, שאול, שנפטר לא מכבר, היה חבר סגל במחלקה לכימיה באוניברסיטה העברית. רפאל נישא לנעמי טולקובסקי, שאמה היתה בתו של יצחק ליב גולדברג, ציוני נדיב ותורם פעיל. קרן לייב גולדברג מימנה חלק מפעילות המכון.

⁴⁷ על תקופת שהותו בירושלים כתב פטאי אוטוביוגרפיה ובה הביא גם התכתבויות עם אישים שונים.

R. Patai, *Journeyman in Jerusalem (1933 – 1947)*, Salt Lake City: University of Utah Press, 1992.

אליה ביותר באותה עת היה מלויל הרסקוביץ, אליו פנה בבקשה לקבל חוות דעת כדי לבסס את מעמדו האקדמי, עימו התייעץ ואיתו קיים קשר רצוף לעדכונים על המתרחש בעולם האנתרופולוגי. הרסקוביץ, בתפקידו כיו"ר הוועד לשיתוף פעולה בינלאומי באנתרופולוגיה, אף סיפק לפטאי, ובאמצעותו לכל מתעניין בא"י, דו"ח על המתרחש באנתרופולוגיה העולמית.⁴⁸

משלא מצא כאן את מקומו, היגר פטאי לארה"ב, ובשנים 1948 – 1951 ביקר מספר פעמים בישראל. בספר שכתב ממקום שבתו בארה"ב, "ישראל בין מזרח ומערב"⁴⁹, התמקד במפגש בין תרבויות המזרח והמערב בין העולים בישראל המתהווה. בספרו המתייחס רק באורח אקראי לגזע, הוא דן בתוצאות התרבותיות והחברתיות של אותו מפגש והעריך מה תהינה ההשלכות התרבותיות, הגנטיות והחברתיות של נישואים בינעדתיים (בין יהודים מזרחיים לאשכנזיים). סביר להניח שהוא קיבל את הנחות היסוד הבואזיאניות שהיתה מקובלת על האנתרופולוגיה האמריקאית שלפיהן הביולוגי אינו קובע את התרבותי. עם זאת, בספרו זה הוא שילב סדרת צילומי פנים של יהודים שלה נתן את הכותרת: "פניה של ישראל". הסדרה מבליטה את הטווח הרחב של השונות הפנוטיפית של האוכלוסייה היהודית בישראל בתחילת שנות החמישים. עובדה זו, יחד עם השימוש שעשה במושג "פיזיונומיה תרבותית", מרמזת על הקשר האפשרי בין המאפיינים התרבותיים והפיזיים. ברור שהוא לא הטמיע את הגישה של יחסיות תרבותית שהיתה נפוצה באמריקה באותה תקופה, על פיה אין תרבויות מדורגות זו על פני האחרת על פי כל קריטריון שהוא, אלא ערכן זהה, ולוקח כמובן מאליו את הדומיננטיות של המערב על המזרח.

בפרסומיו ב"עדות", ייצג פטאי את התפישה שהיהודים הם גזע, וראה בה שאלה למחקר לגיטימי. אולם כשלושים שנה מאוחר יותר, ב- 1975, הוא פרסם יחד עם בתו ג'ניפר פטאי ווינג ספר העוסק בניתוף המיתוס של הגזע היהודי.⁵⁰ לגבי דיזו, האדם בשלמותו הוא נשוא המחקר, לא צדדיו השונים – הפיזי, החברתי והתרבותי שאין להפרידם. להבדיל מהסוציולוגיה, עוסקת האנתרופולוגיה במוצא החברה האנושית וכן בחיי יומיום על כל צורות התגלותם. פה ניתן לזהות את שרידי החשיבה האבולוציוניסטית שאפיינה אותו בראשית דרכו. לאנתרופולוגיה החברתית תפקיד של שימור והצלה של אמונות ומנהגים קדומים ההולכים ונעלמים כתוצאה מן המפגש בין החברות המזרחיות לבין הציויליזציות האירופיות, ובגלל הרס הקהילות היהודיות בארצות מוצאן, עקב הגירה והשמדה. "אם אפשר להשוות את נכסיו העממיים של כל עם ועם לגוש של קרח שהוצא אל תחת השמש של הציוויליזציה והולך ונמס בהשפעת קרנה, הרי הפולקלור היהודי דומה לרסיסי קרח מפוזרים על פני שטח נרחב, שהשפעת השמש תמיס אותם במהירות הרבה יותר גדולה".⁵¹

פטאי צידד בחובת שימור נכסי התרבות. להוכחת טיעונו, ציטט את דברי גיימס פרייזר שנאמר בנאום שנשא בתחילת המאה ה-כ', כארבעים שנה מאוחר יותר. פרייזר דיבר על הצורך לשמור את מה שנותר מן החיים הפרימיטיביים. גזירה שווה גזר פטאי על: "החובה המוטלת על האוניברסיטה

⁴⁸ למשל, מ.י. הרסקוביץ, "דין וחשבון בין-לאומי על האנתרופולוגיה ב-1945", *עדות*, ב' (ג-ד), 1947, 292 – 296.

⁴⁹ R. Patai, *Israel between East and West, a Study in Human Relations*, Connecticut: Greenwood Publishing Corporation, 1953.

⁵⁰ R. Patai and J. Wing, *The Myth of the Jewish Race*, New York: Scribner's, 19975.

העברית, החובה המוסרית, החובה המדעית והחובה הלאומית, לדאוג לכך ששארית הנכס העממי הזה של עם ישראל לא ילך לטמיון.⁵² בכדי לחקור את ההווה יש לחקור את העבר. רצוי אמנם לחקור את קהילות ישראל במקום מושבן, אבל באין ברירה, הן תחקרנה פה. הבנת הקהילות היהודיות מחייבת ידע במקורות יהודיים, אך עם זאת, נחוץ למחקר ידע גם במקורות הלא יהודיים.

ב – 1948 שלח פטאי מניו יורק מסמך לאוניברסיטה העברית שבו פרט את דרכי הסיוע האפשריות של האנתרופולוגיה למדינת ישראל הנבנית. במיוחד הדגיש את האנתרופולוגיה היישומית ויכולתה לסייע לפתרון בעיות חברתיות ותרבותיות של הקבוצות השונות, יהודיים ולא יהודיים, ועמד על דרכי "האינטגרציה התרבותית שלהם הבאים מרקעים כל כך שונים".⁵³ הוא דיווח על הרצאה שנשא בקונגרס באמריקה שמיקדה, אשר הביאה לתשומת ליבם של חוקרים מכל העולם את מציאותו של שדה מחקר חשוב ויוצא מן הכלל בשביל האנתרופולוגיה, וכבר יש סימנים להתעניינות של אנתרופולוגים לא יהודים במחקר בישראל.

לסיכום, לאחר מספר נסיונות נפל לחדש את הקשר עם האוניברסיטה העברית, נפטר רפאל פטאי ב – 1996 בארה"ב, והשאיר אחריו 17 ספרים, ביניהם שתי אוטוביוגרפיות וקובץ מכתבים אישיים וכארבעים מאמרים, ניסיון שלא צלח לכונן כאן אנתרופולוגיה של היהודים ואכזבה מהכישלון.

העדר הרציפות של המחקר האנתרופולוגי הישראלי וההתחלה שלא עלתה יפה עם בראואר ופטאי, מקורם, בין השאר בעמימות של הגדרת שדה המחקר. פטאי התחבט עם עצמו ועם קוראיו ב"עדות" בשאלת האבחנות בין פולקלור, אתנולוגיה והאנתרופולוגיה. התחומים השיקו זה לזה, נבעו זה מזה, עסקו בחומרים דומים והיו נתונים להגדרות שונות ממגדירים שונים. העיסוק בחומרים שנתפסו אז כ"נמוכים", דהיינו בחפצים ובמנהגים של חיי יומיום, לא עלה בקנה אחד עם תחומי העיסוק במדעי היהדות. אנתרופולוגיה פיזית לא תאמה את מדעי היהדות, את תחום ההיסטוריה היהודית ואף את הסוציולוגיה של היהודים. העדר החפיפה בין אנתרופולוגיה או אתנולוגיה יהודית לבין מדעי המזרח, הערים אף הוא קשיים על ניסיונות הכניסה לאקדמיה. פישרה הבלתי מובן של האנתרופולוגיה, ערפול ונזילות שבהגדרתה היו אחראים במידה רבה לאי התקבלותה.

היטיב להביע זאת גויטיין, חוקר יהדות תימן ואחר מראשי המכון לחקר המזרח, באחד ממכתביו לפטאי. גם אנתרופולוגיה וגם אתנולוגיה הם לדעתו, מדעי לוואי חשובים. וכדבריו, "אך ללא ידיעת האדם במובן הרחב, המקיף את לשונותיו, תרבויותיו, תמורותיו הכלכליות והחברתיות – קשה לראות בה דיסיפלינה מדעית, מפני שהיא למעשה כוללת את הפקולטה למדעי הרוח על כל ענפיה, ולכן [...] כל הצעה להקמת קתדרה

⁵¹ ר. פטאי, תזכיר בדבר חקירה אתנולוגית בעדות ישראל במזרח, מוגש לי.ל. מאגנס, נשיא האוניברסיטה העברית, 1944. גנזך האוניברסיטה העברית, תיק פטאי.

⁵² ש.ם.

⁵³ ש.ם.

לאנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית צריכה להגדיר היטב את היקף המקצוע ובייחוד בשים לב למצוי והרצוי אצלנו".⁵⁴

לסיכום, אעמוד על הדמיון והשוני בין גיבורי מאמרי. מהיכרותי עם מכתביהם, יומניהם, ספריהם ומאמריהם של השנים, בולטים ההבדלים שבאישיות שניהם: בראואר, הדקדקן והמופנם, למרות עיסוקיו בצדדיו השונים של מדע האדם, נהג לסמן לו מטרה אחת ולהתמקד בה ולהעמיק בה. הוא ירד לפרטי פרטיו של כל נתח ממחקרו – לבוש כורדי או מגורים תימנים. את מלאכת ההשוואה הוא השאיר לאחרים. פטאי, לעומתו, היה אשף ההשוואות, עבודתו התבססה על מחקר משווה של רעיונות, מנהגים פריטי תרבות ועוד, שאותם חתך בין אתרים, טקסטים, זמנים וקבוצות.

בראואר היה מומחה לדימויים, עינו הגרפיקאית ואבחנתו האמנותית החדה קלטו את ה"אחרות" של יהודי המזרח, וכצלם וצייר חש בצורך לתעדם ולתארם. הצורך בתיעוד כל כך מדוקדק נבע מהמפגש עם השונה והאחר, שהתעצם בגלל התפישה היוזואלית המפותחת. פטאי היה מומחה למילים. כמות המאמרים, הספרים והאוטוביוגרפיות שהשאיר אחריו היא מרשימה, כשם שמרשימה העברית החיה והעשירה שכתב בה. פטאי היה אדם מוחצן, התרוצץ בין פרויקטים ופרנסות שונות והיה מרושת היטב בזכות קשריו המשפחתיים. בראואר היה ידיד קרוב של גרשם שלום ומכר של בובר ומעורה בחוגים של עולי ברלין משנות השלושים. פטאי, יותר מבראואר, התמיד לטפח קשרים עם אנתרופולוגים מחו"ל כגון הרסקוביץ, הכיר את כתביהם של בואז ומלינובסקי והיה ער לנעשה בזירה האנתרופולוגית הבינלאומית, בעיקר הבריטית והאמריקאית.

העיסוק בפני אדם של היהודים ובאתנולוגיה של מי שנתפש כאחר - יהודי המזרח - בא מתוך ההתחבטות של בראואר ופטאי בזהותם כיהודים וכציונים. הם היו, כמו חלק מהאנתרופולוגים הישראליים אחריהם, זרים שבאו לחקור בביתם. בדמויותיהם ניתן לראות חוליות קישור בין אוניברסיטה ארץ ישראלית חדשה לבין עולם אקדמי מדעי גרמני, בין זהויותיהם כיהודים לבין חזונו הציוני. חזן-רוקס וסיף, בדיון על מניעיהם וגישותיהם של בראואר ופטאי מזהים שילוב של רגשות לאומיים, סקרנות מדעית, רוח חלוצית ומבט רומנטי על המזרח.⁵⁵ עבודתם האתנוגרפית הושפעה מיסודות הזהויות הללו כשם שעיצבה אותם. פניו הרבות של האדם, המוקד לסקרנותם, המשיכו להעסיק את צאצאיהם האינטלקטואליים, אולם צילומי הפנים נשאו שכוחים במחשני מוזיאון ישראל.

⁵⁴ במכתבו של ש.ד. גויטיין לר. פטאי מ-26.4.1949, המצוי בגנזך האוניברסיטה העברית, תיק פטאי. במאמר המוזכר בהערה 13.⁵⁵